

Kateřina Brzáková Beksová

Geriatrická problematika v pastorální péči

Geriatrická problematika v pastorální péči

Postulát křesťanské etiky v péči o seniory

ThDr. Kateřina Brzáková Beksová, Th.D

Recenze:

doc. PhDr. Naděžda Pelcová, CSc.

prof. ThDr. Zdeněk Kučera, Dr. phil. h. c.

Redakce Alena Jirsová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2013

© Kateřina Brzáková Beksová, 2013

ISBN 978-80-246-2296-5

ISBN 978-80-246-2301-6 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Brzáková Beksová, Kateřina

Geriatrická problematika v pastorální péči : postulát křesťanské etiky v péči o seniory
/ Kateřina Brzáková Beksová. – Vyd. 1. – Praha : Karolinum, 2013

Vydavatel: Univerzita Karlova v Praze

ISBN 978-80-246-2296-5

159.922.63 * 612.67 * 001.83 * 316.346.32–053.9 * 316.728-021.465 * 316.752 *
364.4-053.9 * 27-46 * 27-42 * 316.42

- stáří – interdisciplinární aspekty
- stárnutí – interdisciplinární aspekty
- senioři
- kvalita života
- hodnotová orientace
- péče o seniory
- pastorační péče
- křesťanská etika
- pastorální teologie
- sociální změna – křesťanské pojetí
- disertace

27-4 – Praktická teologie. Morální teologie [5]

Obsah

Úvod	9
1. Pojem stáří a poslední věci člověka na pozadí teologicko-filozofickém a gerontologickém	13
1.1 Biblický obraz stáří	14
1.1.1 Starozákonní hledisko	15
1.1.2 Novozákonní hledisko	16
1.2 Selektované filozofické výpovědi o stáří	18
1.2.1 Poslední věci člověka a idea dobra u Aristotela	19
1.2.2 Přirozenost smrti ve filozofii Marca Aurelia	21
1.2.3 Úvahy o stáří a Lucius Anneaus Seneca	23
1.3 Gerontologické stanovisko	28
1.4 Vymezení stáří a jeho charakteristika	30
2. Projevy lidského stárnutí	32
2.1 Proces fyziologického stárnutí a reakce na změny	33
2.2 Psychické změny osobnosti seniora	36
2.3 Problematika sociability ve stáří	40
2.3.1 Domov a rodina	41
2.3.2 Osamělé stáří a izolační úzkost	47
2.3.3 Postulát lásky mezi generacemi	50
2.4 Nemocný starý člověk	53
2.4.1 Nejčastější choroby vyššího věku	56
2.4.2 Fenomén bolesti ve stáří	57
2.4.3 Deprese	60
2.4.4 Syndrom demence a riziko ohrožení kvality života	63
2.5 Specifické potřeby starého člověka	68

3. Základní předpoklady smyslu péče o seniory	71
3.1 Kvalita života	72
3.2 Péče o duši a sociální lidství	75
3.3 Důstojnost	78
3.3.1 Empatická podpora	81
3.3.2 Etické předpoklady pomáhání	82
3.3.3 Hodnotová preference	84
3.3.4 Integrita jako cíl stárnutí	85
3.3.5 Fenomén viny	87
3.3.6 Bioetika	89
3.3.7 Důstojnost smrti	90
 4. Východiska pastorační služby poskytované starším lidem	93
4.1 Pastorační poslání	95
4.2 Pastorální teologie	96
4.3 Smysl a kompetence pastorační	97
4.4 Útěcha nemocným	100
 Závěr	104
Summary	108
Seznam použitých pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů	110
Přílohy	122
Jmenný rejstřík	137

Děkuji prof. PhDr. Anně Hogenové, CSc. za její laskavou pomoc a odborné vedení uváděné práce.

Děkuji všem 672 sociálním pracovníkům, kteří pomáhají seniorům v přímo obslužné nebo asistenční péči, jejichž praktické zkušenosti podněcovaly moji lektorskou činnost a následně byly využity pro tuto disertační práci. Zároveň děkuji ing. Lence Krupařové, manažerce Vzdělávacího centra v Turnově, za organizaci kvalifikačních kurzů pro pomáhající pracovníky.

Děkuji respondentům za poskytnutí informací pro zpracování dotazníku, jehož výsledky byly využity v této práci.

Děkuji babičce a příbuzným i známým seniorům za sdílnost a možnost teoretického zobecnění jejich problematiky.

Děkuji Mgr. Pavlu Kolářovi, Th.D. et M.T.S., za korektury anglického textu.

Děkuji mamince za podporu a svým dětem za trpělivost.

Úvod

Současné bádání v oblasti stárnutí české populace s sebou nese fenomén, který lze nazvat obavou z postupné geriatrizace společnosti. Fobické geriatrizační očekávání především vyplývá z relativní bilance natality a absolutního poklesu mortality. Zejména díky zvyšování životního standardu, zlepšení stravy, zdokonalování zdravotní péče a novodobým možnostem sociálního systému bude v České republice stále narůstat počet seniorů, jejichž věk se vyjadřuje třícifernou číslicí. V roce 2008 dosahuje průměrný věk českých žen téměř 79 let. Muži se dožívají necelých 74 let (což je věk, kterého dosáhly ženy již v roce 1960). Moderní věda dokonce odhaduje, že primární genetickou dispozici k dlouhověkosti lidí v budoucnu nahradí heroická regenerativní medicína.

Vycházíme-li z politicko-hospodářského očekávání, jehož kalkulace vypovídá o dalším růstu subpopulace starších, lze po roce 2010 avizovat nárůst poptávky mimořádně silných poválečných ročníků po alternativách geriatrické péče. Kvantitativní zlom v oblasti stárnutí a předpoklad novodobé masivní proměny veškeré terapeutické i neterapeutické pomoci seniorům přispěl k transformaci zdravotnictví, sociální péče, farmaceutického průmyslu a dalších na tyto obory navazujících rezortů. V důsledku obecné úzkosti z nepředstavitelného poklesu produktivity a výkonu se v člověku probouzejí spontánní obranné mechanismy; snaží se pozastavit stárnoucí proces, obchoduje s omlazujícími produkty a vytváří programy pro úspěšné a aktivní stárnutí. Medicína denně ukazuje nové možnosti prodloužení života, zdůrazňuje se prevence v oblasti fyziologické degenerace a pomalu se rodí osvěta v otázkách terminálního utrpení. Setkáváme se dokonce i s postupným nárůstem požadavků saturace lidské spirituality; přibývá nábožensky pasivních seniorů, kteří mezi svoje poslední záležitosti začleňují duchovenskou podporu a pastorální péči.

Název geriatrická problematika v pastorální péči chce vyvolat diskusi nad nutností teologické reflexe výše zmíněného fenoménu. Primární intencí textu je proto hledání integrálních prvků stárí se zvláštním zřetelem na oblast duchovní. Dosavadní gerontologické teorie tematizují stárí jako problém biologické involuce, poklesu psychických funkcí a sociální proměny. Pro potřeby duchovenské služby však dosud chybí komplexní propojení na úrovni hodnotové a spirituální. Předkládaným záměrem je pojednání o hodnotách vyššího věku a náhled nejčastějších novodobých, zpravidla ageistických postojů, které se stereotypně omezují na řešení biopsychosociální determinace starého člověka s cílem nového zasazení zmiňovaných aspektů do filozofického, teologického a zejména pak obecně křesťansko-etického rámce.

Práce navazuje na současnou odbornou literaturu zabývající se geriatrickou péčí a nově ji doplňuje o etické hledisko proměny lidských kvalit v závěru života. Klade také důraz na českou veřejností málo uznávaný význam pastorační péče o seniory. Z podtitulu vyplývá, že východiskem této práce je předpoklad výsostného etického přístupu k člověku, ve své podstatě postulujícího lásku a starostlivost. Poukazuje na důležitost pastorálního setkání, které není pouhým poskytnutím verbálního dialogu, ale je realizováno skrze důvěru a spoléhání na duchovní podporu při obnově či upevnění vztahu s Bohem.

Při pastorálním působení u starých nebo umírajících lidí se zpravidla projevuje skutečnost nedostatečné teoretické vybavenosti duchovních v otázkách doprovázení seniorů a reálně empatického naslouchání. Klient geriatrické péče potřebuje nejen připravit na smrt, ale zároveň potřebuje být akceptován a pochopen ve svých proměnách; hledá oporu a možnost sdílení, potřebuje stabilní duchovní zázemí, modlitbu či útěchu. Mezi poslední věci člověka patří životní bilance i transformace motivů a potřeb. Senioři většinou úročí svoji minulost a zrcadlí ji do smysluplnosti prožívané přítomnosti i očekávané blízké budoucnosti.

Pro uskutečnění výše popsaného záměru je výchozím účelem disertace požadavek komplexních validních hledisek pro pastorační praxi, neboť skutečnost kvantitativní proměny populace se významně dotýká i obecně křesťanské etiky. Na základě zkušenosti nedostatečné informovanosti budoucích duchovních ve specifických oblastech poslední etapy lidského života je základním motivem textu doplnit absenci gerontologické průpravy duchovního, který aspiruje na pastýřskou činnost se starými lidmi. Na druhé straně vzniká sekundární záměr humanizovat teoretickou přípravu na sociálně pomáhající profese, ve kterých dosud schází základní filozoficko-teologické povědomí. Přestože se jedná o pro-

blematiku aktuální a běžnou, v nabídce české literatury tematizovaná geriatrická otázka, která by se opírala o křesťanské ideály, chybí nebo je výhradní produkcí hospicových hnutí.

Zásluhou hospicové a zároveň paliativní koncepce terminální péče se v naší zemi pomalu rekonstruuje zlomek křesťanských ideálů, které by však měly spoluutvářet vzdělávání na základní úrovni. Z pohledu biblického je vážnost a úcta ke stáří zřetelně vyjádřena ve čtvrtém přikázání Desatera, jež zdůrazňuje přímo povinnost ctít a respektovat své rodiče (tedy i prarodiče apod.) – Ex 20,12; Dt 5,16; Mt 15,4; 19,19. Specifičnost křesťanské etiky spočívá v úctě k člověku v každé jeho vývojové etapě. Je založena na pojetí lidské důstojnosti z hlediska úcty k životu, ke všem jeho částem – tedy i ke stáří. Starému člověku, byť je jakkoli poznamenán nejruznějšími ztrátami, nelze upírat právo na důstojné místo v žádném lidském společenství, jehož znakem by měla být určitá míra odpovědnosti za každého jejího člena.

Hodláme zdůraznit křesťanské motivy, které v tomto smyslu překonávají běžný etický relativismus. Křesťanská etika vyznává jistý hodnotový kodex, který předpokládá konkrétní způsoby lidského jednání. Z tohoto hlediska je stáří ceněno jako sociální „poklad“, nikoli „odpad“, který společnost zatěžuje. Církev si např. velmi považuje modliteb starých lidí. Karl-Heinz Peschke uvádí: „Vnitřní uctivé smýšlení se musí projevit ve vnějších znameních úcty.“ Zájem o záležitosti stáří a ochota pomáhat z tohoto pohledu stojí na pilířích lásky a vděčnosti. Peschke opět zdůrazňuje, že: „Láska a vděčnost musí dospět k vyjádření ve slově a činu.“

Stáří a smrt patří neoddělitelně k lidskému údělu. Dle Eriksona se stařecký život završuje v úsilí o integritu a jeho psychologická úspěšnost spočívá ve splňování tohoto úkolu. Variabilita stáří je kromě vnitřní dispozice a vnějších vlivů do jisté míry určena životní orientací a vírou. Ptáme se tedy, zda křesťanská víra ovlivňuje podobu stárnoucího procesu a zda napomáhá akceptaci utrpení a smrti. Křesťansko-etické hledisko odvozuje hodnotu života z Božího obdarování, liší se tedy od hlediska apriori nenáboženského.

Rozčlenění práce do čtyř tematických celků se logicky odvíjí od obecného výkladu stáří, od hlediska biblického, selektivně filozofického a gerontologického s následným pojednáním o projevech a konkrétních proměnách stáří ve druhé kapitole. Primárním úkolem první poloviny práce je tematizovat stáří a na základě křesťanské etiky obhájit humánně-sociální stanovisko ve prospěch starého člověka s ohledem na jeho všestrannou podporu. Zvláštní pozornost si zasluhuje emoční a z hlediska

sociálního pak také komunikační rovina stárnutí s ohledem na ohrožení intimity a často nedostatečnou stimulaci seniora v ústavní péči.

Následující, třetí kapitolu předjímá požadavek ochrany důstojnosti ve stáří s ohledem na celkovou kvalitu života, která je potenciálně ohrožena nejrozličnějšími ztrátami. Celá třetí a čtvrtá část je provázána jednotnou myšlenkou na etické předpoklady sociálního i pastorálního pomáhání. V druhé polovině práce je pak pojem stáří konfrontován s blízkostí konce života a smrtí. Cílem předposlední kapitoly je obhajoba morálních principů v geriatrické pomoci se zvláštním zřetelem na empatickou vybavenost pomáhajících, respektování hodnotové preference s ohledem na fenomén viny jako potenciální překážky na cestě k dosažení životní integrity. Závěrečné pojednání o pastorální péči vychází z předpokladů pastorální teologie a vysvětluje útěchu nemocných jako poslání zaměřené především na starostlivou péči o staré lidi, kterým se v terminální úzkosti nedaří porozumět smyslu života.

Charakter této práce je veden intencí tematizovat a kompletovat problematiku stáří, umírání a smrti pro potřeby duchovních k vykonávání pastorální péče. Zároveň je určena pro potřeby pomáhajících zdravotníků, sociálních pracovníků (osobních asistentů i pracovníků v přímé obslužné péči) v institucionální či v domácí péči, dále pak pomáhajícím odborníkům i laikům, jejichž snahou zůstává altruistický zájem na kvalitě závěru života seniorů a v jejichž kvalifikovaném vzdělání absentuje znalost významu pastorační práce duchovních.

Součástí předkládané práce je pilotní studie zaměřená na zjištění postojů veřejnosti k otázkám stárnutí, potřeb seniorů, posledních věcí člověka a etiky v péči o staré lidi, přičemž dotazník ani jeho vyhodnocení nejsou jejím ústředním smyslem. Jedná se pouze o dovětek, který má hlouběji přivést k problému.

1. Pojem stáří a poslední věci člověka na pozadí teologicko-filozofickém a gerontologickém

Hovoříme-li o seniorech jako o takzvané po-reprodukční generaci (tvořené ve větší míře ženami s ukončenou reprodukční schopností), která do starší generace zahrnuje již lidi starší 50 let, a vezmeme-li v úvahu průměrné dožití, blížíci se věku 80 let, pojednáváme o období, představujícím téměř třetinu celého lidského života. Výsledky experimentální gerontologie poukazují na možnosti prodloužení věkové kohorty dokonce na 150 let. Na druhé straně faktem klinické gerontologie je výsledný projev stárnutí, pojmenovaný jako multiorgánová křehkost (vetchost) a nezvratitelný celkový psychofyzilogický funkční pokles u člověka na hranici 80 let věku.

Sociální gerontologie tematizuje oblasti společenské integrace stáří a do jisté míry vychází z některých heterostereotypů; nejfrekventovanějšími jsou: život v osamocení, ztráta společenských kontaktů, úbytek společenských kompetencí nebo vnímání stáří jako společensko-ekonomické zátěže. V roce 1969 byl poprvé použit termín *ageismus* – diskriminace na základě věku. Tošnerová uvádí, že věková segregace (vyčleňování starších lidí ze společnosti) je podporována ekonomicko-sociálními problémy a společenskými představami podceňujícími stáří.¹ Věkovou diskriminaci zároveň podporují některé autostereotypy seniorů a identifikace s negativním pojetím vyššího věku. V postojích starší populace se často projevuje sebepodceňování, sebelítost, koncentrace na negativní projevy stáří, opomíjení kladných atributů, nechuť k plánování, skeptická prognóza budoucnosti, pesimismus a neochota k adaptaci nebo i pasivní očekávání pomoci. Zdrojem ageismu bývají obavy z nesoběstačnosti a z pozbytování duševní i fyzické přitažlivosti končící smrtí, zobecňování negativních zkušeností se seniory, stereotypní představy o nezbytnosti

1 TOŠNEROVÁ, Tamara. *Ageismus. Průvodce stereotypy a mýty o stáří*. 1. vyd. Praha: Ambulance pro poruchy paměti, Ústav lékařské etiky 3. LF UK Praha a FNKV Praha, 2000, s. 6.

institucionální péče, automatické očekávání minimalizace výkonu a ekonomické prospěšnosti.

S vývojem civilizace došlo k transformaci představ o stáří. Počáteční společenská vážnost, shovívavost a pokora k senu se proměnila v neúctu, segregaci a zesměšňování starých lidí. Pro důležité úkoly neplatila současná pozitivní selekce nízkého věku, krásy a flexibility s příslibem spolupráce mladého kolektivu. Biblický Adam ve 130 letech zplodil Šétu a dožil se 930 let, Šet žil 912 let, jeho syn Enóš žil 905 let a Enóšův syn Kénan žil do 910 let. Kénan zplodil v sedmdesáti letech Mahalalelu, který zemřel v 895 letech, jeho syn Jered žil 962 let a vnuka Henocha si Bůh vzal v 365 letech. Henoch zplodil syna Metúšelacha [Metuzaléma], který dosáhl biblického maxima 969 let a stal se tak synonymem dlouhověkosti. Metúšelachův vnuk Noe zplodil ve věku 500 let tři syny a v tomto pokročilém věku dostal od Boha výjimečný úkol. Obnova Země a budoucí perspektiva lidstva nebyla posláním mládí.

1.1 Biblický obraz stáří

„Před šedinami povstaň a starci vzdej poctu. Boj se svého Boha. Já jsem Hospodin.“
[Lv 19,32]

Biblický obraz lidského stárnutí² jako výlučně živočišného procesu probíhajícího v čase má být opakem Boha, který je konstantní, nadčasový – tedy času nepodléhající. Cokoli je počáteční, archaické je zdrojem úctyhodnosti, vážnosti a vzácnosti, neboť je blíže prapočátku, předkům. Proroci i praotcové byli starší a v tradiční společnosti vážení lidé. Starý zákon označuje společenství, které na starce neberou ohledy za pronárody zlé tváře. To znamená, že historicko-biblický kontext vypovídá o protikladu Božího lidu jako o národu upadajícím a nedobrém, pokud nechová své seniory v náležité úctě.

Izajáš uvádí, že odnímá-li Hospodin Jeruzalému jeho starce, bude to znamenat ztrátu opory a podpěry společnosti [Iz 3,1–2]. Na druhé stra-

2 V novém zákoně je stařec (ὁ γέρον) člověk vyššího věku, podléhající chronologickému vývoji; starý (παλαιός) pak znamená dlouho existující, časem opotřebovaný, zastaralý ve smyslu něčeho dávno překonaného – zejména v protikladu k novému od Krista pocházejícího. Pojem ἀρχαῖος je popisem počátečního, dřívějšího, starého či dokonce prastarého stavu. Starý zákon užívá hebrejského výrazu zákén (זָקֵן) ve smyslu starší, letitý, přirozeně ctěný, moudrý a zkušený, šedinami ozdobený; kniha Jób pak užívá pojmu jáš`iš pro váženého, významného šedivého starce, před nímž jiní povstanou.